

Fandom a SF

-

PRŮVODCE PARALELNÍMI SVĚTY

Nástin vývoje české sci-fi 1976 -1993

-

-

-

-

Aleš Langer

TRIFID

Fandom a SF

Aleš Langer: **Průvodce paralelními světy**

(Nástin vývoje české sci-fi 1976-1993)

Jakub Macek: **Fandom a text**

(Profesionální česká SF a F periodika před rokem 2000)**

Kyberpunk v Česku (kolektiv autorů, název není definitivní)**

Většinu nejzajímavějších knih, jimiž se v teoretické rovině obírájí knihy edice **Fandom a SF**, najdete v knižní řadě **Paralelní světy**.

Paralelní světy

Jan Poláček: **Kyberpunk & Heavy**

Ivan Kmínek: **Utopie, nejlepší verze***

Eva Hauserová: **U nás v Agónii***

Vilma Kadlečková: **Legends o argenitu***

Sanča Fülle: **Strážce noci***

Jiří Olšanský: **Stroj do lepších časů***

Josef Pecinovský: **Termiti****

* vyjde brzy ** připravujeme

Fandom a SF / 1

PRŮVODCE PARALELNÍMI SVĚTY
Nástin vývoje české sci-fi 1976–1993

Aleš Langer

... je tomu už deset let, co jsem coby student olomoucké filozofické fakulty psal práci o české sci-fi. Téma jsem si tehdy zvolil v bláhové víře, že pokrýt léta 1976–93 v oblasti české literární fantastiky nemůže být příliš velký problém. Nakonec jsem nad svou diplomkou strávil dva roky – a zjistil jsem, že ani další dva, tři, možná i čtyři roky by nestačily na vypsání toho barvitého, dynamického a proměnlivého světa české sci-fi a fandomu.

Od té doby proběhlo deset let. Přestože Ondřej Neff ve svém poznamenání (a přidali se k němu i další) vyjevil přání, aby práce na kritické literárněhistorické reflexi zmíněné etapy ve vývoji české sci-fi pokračovaly, ani já, ani (pokud vím) nikdo jiný se již tímto úkolem nezabýval.

O to víc však, domnívám se, k takovému úkolu nazrává čas, přičemž úkol je o to naléhavější, že po autorské obměně, vzniku několika SF časopisů, zpřístupnění většiny klasických děl a možnosti průběžného seznamování s nejnovějšími trendy světové SF můžeme čtvrtou etapu vývoje české sci-fi považovat za uzavřenou a v současnosti se již nacházíme v etapě páté, rovněž po důkladném zmapování volající.

Aleš Langer
Průvodce paralelními světy
Nástin vývoje české sci-fi 1976-1993

*Tato kniha, ani žádná její část, nesmí být kopírována,
rozmnožována ani jinak šířena bez písemného souhlasu
vydavatele.*

Mgr. Aleš Langer

© Aleš Langer, 2006

© Triton, 2006

Cover © Radek Dojiva/Vertigo

Vydalo nakladatelství TRITON, Vykáňská 5, 100 00 Praha 10
www.triton-books.cz

ISBN 80-7254-857-3

Obsah

1. Úvod	9
2. Typologické, tematické a žánrové vymezení	12
3. Česká sci-fi – období čtvrté	32
4. 1976 -1982	41
4. 1. Následovníci Josefa Nesvadby	41
4. 2. Morální poselství děl z pomezí mainstreamu	45
4. 3. SF a kriminální literatura	54
4. 4. Mezi SF a literaturou faktu	56
4. 5. SF pro nejmenší čtenáře	58
4. 6. Prózy s tajemstvím	59
4. 7. Počátky teorie SF	60
4. 8. Odešel Ludvík Souček	62
5. 1982-1990	65
5. 1. Společensko-kritická tvorba autorů z okruhu Ceny Karla Čapka	69
5. 2. Společenská kritika v dílech „nonparconistů“	73
5. 3. Společnost a morálka u Vladimíra Párala a Jiřího Švejdy	77
5. 4. SF jako reflexe problémů světa a člověka	82
5. 5. Zábavná a oddechová SF	95
5. 6. Prózy s tajemstvím	102
5. 7. SF pro děti a její průnik na televizní obrazovku	104
5. 8. Teorie SF	105
6. 1990 -1993	107
6. 1. Ivan Kmínek a Jan Hlavička – tečka za érou „reálného socialismu“	108
6. 2. Struktura české SF doby polistopadové	113
6. 3. Autoři z okruhu Ceny Karla Čapka, nové tendence v české SF, kyberpunk, biopunk, fantasy	114

6. 4. Reflexe totalitní společnosti v dílech „nonparconistů“	131
6. 5. Zábavná SF mimo hlavní proud.	133
6. 6. Literatura mezi SF a volnou fantazijní hrou . . .	134
6. 7. SF v exilové a samizdatové literatuře.	136
6. 8. Pozice české SF mezi čtvrtým a pátým obdobím.	141
7. Josef Nesvadba	143
8. Jaroslav Veis	165
9. Ondřej Neff	188
10. Závěr	213
11. Prameny	215
12. Literatura.	220

Dodatky

Model antiutopického románu	232
A) Postavy	235
B) Typologická charakteristika hrdinů	239
C) Dějové sekvence	244
D) Prostředí a konstruovaná společnost, způsob výstavby, motivika	245
Pár poznámek k práci Aleše Langer (Ondřej Neff)	250
Pár poznámek po deseti letech	268
Přípodotek první: periodizace.	268
Přípodotek druhý: rebelantství české sci-fi	270
Přípodotek třetí: dědictví čtvrté etapy české sci-fi . . .	272
Romány a novely.	274
Povídky	274

1. Úvod

Science fiction – pro někoho se tato subkulturní oblast stala životním osudem, pro někoho vítaným zpestřením filmové, literární či výtvarné produkce, pro někoho jen brakem, kterým není nutno se zabývat. V každém případě se však vědecká fantastika výrazně podepsala na kulturním vývoji 20. století, třeba si to někdy ani neuvědomujeme. Či snad uvědomit nechceme. Obecné kulturní povědomí přisoudilo vědecké fantastice pozici na dolním okraji literárního a uměleckého spektra v sousedství krváků, detektivek, westernů a jiných „nenáročných“ či „pokleslých“ druhů umění, literárních a filmových žánrů, jejichž „rehabilitace“ za aktivní asistence postmoderních tendencí v kultuře stále ještě probíhá. Je pozoruhodné, jak je toto zjednodušující, apriorně odsuzující stanovisko stále živé a kolik lidí mu ještě stále (většinou bez znalosti věci) popřává sluchu. Označíme-li knihu přídomkem „science fiction“, automaticky dáváme všanc její naději na literární uznání, budeme-li se před „kulturními“ čtenáři chlubit svou četbou tohoto druhu literatury, dáváme všanc svou dobrou pověst a začneme platit (v tom lepším případě) za podiviny, kteří berou vážně ty nepravděpodobné historiky pro pubertální chlapce. Takový byl můj (a nejen můj) dojem ze situace kolem sci-fi na konci 80. let a základní premisa pro moji diplomovou práci.

Pro nezaujatého pozorovatele mohla naše vědeckofantastická literatura skutečně představovat jakousi popelku, která je stále vyháněna z výsluní „uměleckosti“ či „hodnotnosti“, ale která si na toto postavení pomalu zvyká, a začíná se proto věnovat jen sama sobě. Uvnitř české sci-fi však byla situace poněkud méně jednoznačná a právě její prozkoumání bude hlavním cílem této práce.

Pokusím se zde v celé šíři shrnout všechna podstatná fakta týkající se české literární sci-fi let 1976 – 1993, období, v němž

tento typ literatury prošel velmi bouřlivým a dynamickým vývojem. Protože toto téma zatím nebylo přehledně zpracováno, bude mít tato práce především literárně historický a informativní charakter a svým časovým vymezením bude navazovat na dosud jedinou přehlednou práci týkající se dějin české sci-fi – Neffovu publikaci *Něco je jinak*. Pokuším se též ukázat souvislosti mezi vznikem a růstem fandomového hnutí a rozvojem české sci-fi, pro obsáhlost tohoto tématu se však omezím jen na základní informace.

Jak jsem již uvedl, dějiny české sci-fi zatím jako jediný shrnul v knize *Něco je jinak* a na ni navazujících *Třech esejích o české sci-fi* Ondřej Neff. Jsou to díla mající základní význam pro studium literárního procesu v oblasti sci-fi. Proto i tato práce bude z Neffových publikací vycházet. Oblastí sci-fi se ve svých dílech zabývali také Miroslava Genčiová (*Vědeckofantastická literatura*) a Dušan Slobodník (*Genéza a poetika science fiction*) – jejich práce však využívají především materiálovou základnu světové sci-fi, které se věnují spíše v obecnější rovině, a jejich teoretické závěry jsou poplatny dnes již zastaralému chápání sci-fi jako literatury mj. založené na těsných kontaktech s vědou a s intenzivním anticipačním zaměřením, které současná SF přece jen již částečně modifikovala. Vývojovými a teoretickými aspekty světové SF se též zabývá u nás přeložená kniha Julije Kagarlického *Fantastika, utopie, antiutopie*, ovšem i zde je hlavním předmětem zájmu a zdrojem materiálu fantastická literatura doby minulé. Velice aktuální pohled na světovou sci-fi naopak podává Ondřej Neff v knize *Všechno je jinak*. Její faktografickou obsáhlost si dodnes cení řada zájemců o oblast sci-fi. V 90. letech přibýly k těmto teoretickým a literárně historickým publikacím ještě další dva tituly: *Slovník české literární fantastiky a science fiction* Ivana Adamoviče a *Encyklopedie literatury science fiction* sestavená Ondřejem Neffem a Jaroslavem Olšou.

Česká sci-fi vymezeného období je charakteristická řadou velmi specifických jevů, o nichž dosud nebylo souhrnně pojednáno. Informace tedy bylo možno čerpat pouze z novinových a časopiseckých článků, mezi nimiž převažovaly recenze na literární díla. Velice důležitou pomůckou při tvorbě této práce mi byl právě Adamovičův Slovník českých SF autorů, který počátkem 90. let vycházel na pokračování ve sci-fi měsíčníku Ikarie. Cenné informace jsem také získal z časopisu Československého fandumu Interkom a z jeho literární přílohy Kvark.

Diplomová práce sestává ze tří základních částí. Část první je věnována teoretickým aspektům sci-fi literatury, které budou analyzovány na základě literární tvorby vymezeného období. Druhá část, jádro této práce, se zabývá popisem literárně historického vývoje české sci-fi v letech 1976 – 1993. Třetí část má pak podobu tří samostatných detailních studií o „hvězdných“ osobnostech v české sci-fi tohoto období. Josef Nesvadba tu bude zachycen jako autor naprosto se vymykající jakémukoli zařazení do struktury současné SF, Jaroslav Veis jako jeho nejlepší následovník a současně jako důležitý promotor boomu SF ve druhé polovině 70. let a Ondřej Neff jako nejproslulejší současný český autor SF.

Na tomto místě bych chtěl poděkovat za zapůjčení studijního materiálu a především za cenné rady a náměty prezidentu Československého fandumu RNDr. Zdeňku Rampasovi, obětavému „fanovi“ Viktorovi Dražnému a v neposlední řadě vedoucímu práce PhDr. Janu Schneiderovi.

2. Typologické, tematické a žánrové vymezení

Fenomén science fiction se stal neodmyslitelnou součástí moderní lidské kultury. Jeho kořeny lze hledat v dávných mýtech a pohádkách, v tradici předávaných literárních dílech staroorientálních despotií, v dílech antických i jinde. V kulturním světě zřejmě nenajdeme jedinice, který by při vyslovení tohoto termínu byl na pochybách, oč se vlastně jedná. A přesto je s tímto jevem spojeno ještě množství ne zcela dořešených otázek.

Science fiction, sci-fi či česky vědecká fantastika tvoří více méně autonomní oblast kultury. Již dávno se neomezuje pouze na literaturu, či dokonce jen na prózu, jak se můžeme dočíst například ve Slovníku cizích slov z roku 1987¹. Její dominantní oblastí je v současnosti vedle literatury především film a výtvarné umění a také v literatuře se začíná projevovat její druhová a žánrová různorodost. Ještě ve druhé polovině 80. let byly vedeny živé polemiky, zdali literární sci-fi považovat za žánr či nikoli. Přestože bylo přesvědčivě dokázáno, že sci-fi nemůže být literárním žánrem², neboť jde o jev existující nad kategorií žánru, ba dokonce i literárního druhu, ještě stále se lze poměrně často setkat s tímto nevyhovujícím označením. Sci-fi tvoří vlastní subkulturu, byť mnohé umělecké formy (zatím?) nenaplňuje. Předmětem této práce je však především literární sci-fi, a proto se dále omezím pouze na ni.

V 80. letech byl už i u nás termín sci-fi považován za poněkud zavádějící a nevyhovující. Vědeckost, resp. vědecká podmíněnost, jako kdysi nutný a typický rys děl tohoto typu, byla stále více zasunována do pozadí, kupředu se drala volná fantazie a neomezovaná fabulace a spekulace. Protože tak obecný rys spekulativnosti převážil nad vědeckostí, začal se i v našem pro-

1 Klímeš, L.: Slovník cizích slov, Praha 1987, s. 636.

2 Schneider, J.: Science fiction - žánr? In: Acta Universitatis Palackianae Olomucensis 1987, Olomouc 1987, s. 83-87.

středí objevovat namísto termínu sci-fi termín **speculative fiction** čili **SF**. Je ovšem pravda, že termín sci-fi byl nejen u nás konzervován tradicí natolik, že jej dnes chápeme jako ekvivalent označení SF. V tomto smyslu bude oba termíny chápat i tato práce.

Literární science fiction (dále jen science fiction, sci-fi, resp. SF) je jednou z forem fantastické literatury, která je dichotomickým protikladem literatury realistické. Uvnitř fantastické literatury lze na základě povahy fantastického prvku vydělit dvě základní oblasti – **fantastiku vědeckou**, rozvíjenou na vědeckých či pseudovědeckých základech s alespoň minimálním množstvím racionality, a **fantastiku tzv. „volnou“**, která není podmíněna žádnými omezeními, a proto rozvíjí motivy většinou naprosto neuskutečnitelné, iracionální, rozumem nepochopitelné a nikterak nezdůvodnitelné. Tato volná fantastika je dále strukturovaná. Vedle **hororu a mystických či pseudomystických děl** se v současné době rozvíjí zejména oblast **fantasy**. Jedná se o díla využívající zejména motivů převzatých ze středověkých dějin promísených motivy mystickými a magickými (tento typ fantasy bývá označován jako **Sword & Sorcery**), v menší míře motivů a postupů hororových opět v kombinaci se pseudostředověkými reáliemi (tento typ lze označit jako **dark fantasy**). Na přelomu 80. a 90. let se u nás začal rozvíjet přechodný útvar mezi sci-fi a fantasy, který proto lze označit jako **science fantasy**. Tento typ fantastiky kombinuje racionální „vědeckou“ motiviku s jevy iracionálními, zvláště magickými (např. Jiran, Kadlečková, Walker). Ivan Adamovič vyděluje uvnitř „volné“ fantastiky ještě tzv. „čistou“ **fantastickou literaturu**³, pod níž rozumí díla rozvíjející iracionální motivy v racionálních podmínkách. V naší literatuře by do této skupiny patřily zejména povídky s tajemstvím (např. Boček, Macháček aj.).

Vědecká fantastika, nebo raději SF, může být strukturována různými způsoby podle rozličných hledisek. Dříve je však nutné objasnit, co vlastně pod pojmem SF rozumíme. SF je natolik pes-

3 Adamovič, I.: O pojmu „fantasy“. Ikarie, 1990, č. 2, s. 49.

trá a mnohotvárná, že vytvořit její vyčerpávající definici je takřka nemožné. Proto je zajisté potěšitelným faktem, že právě v naší SF vznikla jednoduchá a přitom výstižná definice, jejímž autorem je Ondřej Neff. Neff velmi lapidárně označuje SF jako literaturu, v níž „něco je jinak“, jako literaturu fungující jakožto literární laboratoř, ve které se zkoumají reakce postav na dané podmínky existence⁴. Později toto pojetí SF blíže specifikoval prostřednictvím tří funkcí SF. Lakonické „něco je jinak“ se proměnilo ve trojici simulací – SF tedy simuluje jednak jistou skutečnost (tj. prostředí a postavy), jednak vztahy v této skutečnosti, tedy v umělých podmínkách, a nakonec také simuluje poznání skutečnosti a vztahů⁵. Dílo SF reflektuje určité jevy z mimoliterární reality, transformuje je (často prostřednictvím extrapolace) a s těmito transformovanými jevy provádí uvedenou simulaci. Účelem této simulace bývá zvýraznění problémových rysů původních jevů, často ve velmi vyhrrocené podobě, které čtenář následně konfrontuje s jemu známou situací (tj. se soudobým stavem přírody, společnosti, vědy, celého okolního světa a poznání vůbec, jakož i se sebou samým).

SF je tedy takovým dílem (jak již řečeno, nejen literárním), v němž autor zachycuje určitý fakt, jev, událost, děj, situaci, předmět apod., jehož existence je podle autorových vědomostí a přesvědčení ireálná v okamžiku vzniku díla, tj. tento jev (či skupina jevů) podle autorova vědomí neexistuje. V díle je ovšem prezentován jako existující, jako součást umělecké reality, čtenář je dokonce většinou úporně přesvědčován, aby jeho existenci v kontextu díla přijal jako nespornou. Tento jev bývá v jistém vztahu ke skutečným i potenciálním tendencím ve vývoji vědy, společnosti, přírody, světa, i když tento vztah může být mnohdy i velice volný. Důležitým rysem SF je pak funkční zapojení tohoto jevu do základní struktury díla, zobrazované děje musí být

4 Neff, O.: Něco je jinak (dále Něco...), Praha 1981, s. 7–9.

5 Neff, O.: Tři eseje o české sci-fi (dále Tři...), Praha 1985, s. 48–49.

v přímém vztahu s tímto jevem, který je tedy základem všech tří výše uvedených simulací O. Neffa.

Směrem ke čtenáři má SF tři **základní funkce**. Funkci zábavnou, funkci kognitivní a pedagogickou a funkci estetickou. Funkce estetická plyne logicky z uměleckého (tedy mj. esteticky hodnotného) charakteru krásné literatury jako takové, a není tedy specifickou funkcí SF. Zdá se, že ani předchozí dvě funkce nejsou specifické, mohou se jimi samozřejmě vyznačovat i non SF díla, ale pro SF jsou typické, a proto relevantní. Moderní SF je evidentně literaturou s primárně zábavnou funkcí, v níž atraktivní obsah čtenáři zprostředkovává poznání a snaží se jej jistým způsobem formovat. Atraktivnost však není jedinou vlastností obsahové složky díla. Obsah je záměrně konstruován tak, aby zprostředkované poznání bylo co možná nejzřejmější a ovlivnění čtenáře co nejintenzivnější. Kvalitní SF tyto dvě funkce organicky spojuje, aniž by byl patrný „šev“ mezi oběma „spojenými“ částmi, aniž by jedna část fungovala na úkor druhé. V domácí tvorbě zejména na 80. let však dochází k zajímavé situaci. Velká část autorů v ne vždy úspěšné snaze psát myšlenkově hodnotnou a závažnou SF, která se ovšem v našich podmínkách většinou transformovala do více či méně moralistní podoby, se jakoby programově odvrátila od řemeslně podložené oddechovosti SF, kterou nahradila často rádobyhumorným nadhledem a vtipkováním. Tezovitost a didaktičnost takových prací zapomínajících na důležitost primární funkce SF je bezpříkladná. S odstupem času vidíme, že tato snaha o emancipaci české SF (která stále lkala nad svou odstrkovaností) prostřednictvím jednostranného zaměření na myšlenkovou hloubku bez odpovídajícího literárního zpracování se ukázala jako lichá. Zcela paradoxně tak často jako kvalitnější shledáváme ta díla, která si většinou žádné takto „vysoké“ cíle nekladla. Nepochopení důležitosti vyváženosti obou složek – zábavné a kognitivně pedagogické – je také příčinou jisté „schizofrenie“ české SF, jak o ní hovoří Jan Schneider: „Na jed-

né straně její (SF) tvůrci rádi zdůrazňují význam svých spekulací pro reflektování světa, který jsme nuceni žít, na druhé straně, když se to hodí, titíž autoři spěchají se zdůrazněním zábavné funkce této literární produkce, aby tak ospravedlnili její nezávaznost vůči realitě, jakož i nevalnou úroveň mnohých, přemnohých děl.⁶ Zábavnost a myšlenková závažnost často stojí v dílech SF vedle sebe, namísto aby se vzájemně prostupovaly. Teprve intenzivní vliv autorů odchovaných literární soutěží o Cenu Karla Čapka začal tuto „schizofrenii“ překonávat, a proto lze tvrdit, že tvorba počátku 90. let je jí postižena již minimálně.

Nyní tedy můžeme přikročit ke zkoumání struktury české SF. Hledisek, podle nichž tak lze učinit, je hned několik. Mají však jeden společný rys – všechna jsou založena na obsahové či motivické charakteristice děl. Bylo by sice možno rozlišovat jednotlivé typy SF např. podle žánrové příslušnosti (SF-román, SF-povídka, SF-groteska, SF-sonet apod.), ale protože obsahuje, resp. motivická stránka se při aplikaci SF obsahu v různých žánrech nijak nemění a základní smysl a účel prací zůstává stále týž, nepovažuji žánrové rozčlenění SF za relevantní. SF je totiž charakteristická právě svým obsahem, užitými motivy, nikoli formou, kterou plně přebírá od použitých žánrů (jedinou výjimkou by tu mohl být žánr utopie, avšak ten lze z níže uvedených důvodů dnes již pominout).

SF můžeme **strukturovat** v podstatě **ve dvou stupních** či **fázích**. V první fázi lze rozlišit SF **podle míry „ortodoxnosti“ obsahu**. Jednotlivá díla SF zde umístíme do velice širokého spektra vymezeného na jedné straně **tzv. „čistou“ SF** (pro neexistenci vhodnějšího termínu se přidržím tohoto laického označení) a **tzv. „mainstreamovou“ SF** na straně druhé. Termín „čistá“ SF, pod nímž se rozumí ta část SF, u níž nevznikají pochybnosti o jejím vědeckofantastickém charakteru a která používá charakteristických motivů a zřejmých atributů SF (Neff, Pecinovský, Poláček a řada dalších),

je používán především fandomem. V našem prostředí se v této části SF literatury začala objevovat také jakási „SF pro SF“, v níž SF obsah přestal být prostředkem k umělecky i lidsky závažné výpovědi a stal se cílem literárního díla. „Problémy“, které se snaží „řešit“, mají spíše charakter pseudoproblémů. Tato tendence začíná být zvlášť zřejmá právě v polistopadovém období. Nelze jednoznačně tvrdit, že by šlo o tendenci negativní, takové dílo však od svého autora vyžaduje velkou spisovatelskou zručnost a invenci. Na opačném konci spektra SF literatury stojí díla někdy označovaná jako „mainstreamová SF“, tj. SF blízcí se tzv. obecné, realistické literatuře či hlavnímu proudu literatury, tedy mainstreamu. Motivika těchto prací zabíhá do SF jen v detailech, prostředí děl je vesměs „civilní“, současné, stejně jako problémy zde řešené a postavy zde jednající. Tento typ SF postřádá onu extrapolaci vyhocenou podobu řešených otázek a jednoznačnost odpovědi, naopak odkazuje na problémy „malé“, všednodenní. Jako reprezentanty lze uvést např. některé povídky Jana Hlavičky či román Kontakt Rudolfa Kyliána. Mezi těmito krajními póly samozřejmě neexistuje ostrá hranice, neboť škála „ortodoxnosti“ SF je zcela spojitá.

Ve druhé fázi můžeme díla SF typově dělit uvnitř výše uvedeného spektra podle tří **typologických rysů**: podle **časové orientace obsahu díla**, podle **obecného charakteru ústředního tématu** a podle **typu „simulace skutečnosti“**, použijeme-li tento Neffův termín.

SF se z hlediska **časové orientace obsahu** rozpadá do dvou skupin – na **SF orientovanou do minulosti a současnosti** a na tu, která se zabývá **budoucností**. První typ má většinou neanticipační charakter, což logicky plyne z doby, která je předmětem zobrazení. Tématy tohoto typu prací jsou nejčastěji cesty časem a kontakt našich potomků s našimi předky či současníky, dále pak kontakty s mimozemskou civilizací a také konfrontace člověka minulého či současného s unikátním jevem, ponejvíce epochálním vynálezem či objevem. Tento typ SF může ale mít i anticipační charakter, a to tehdy,

předpokládá-li autor, že v jiném současném prostředí, než je nám známé, existuje situace, která jaksi „předbíhá“ situaci naši. Jinými slovy: předvídá, co by se mohlo dít někde jinde a co by následně mohlo ovlivnit např. náš život. Tento postup použil např. Ota-
kar Chaloupka ve svém románu Jenom zrnko písku.

Druhý typ SF je orientován do budoucnosti a již z toho důvodu mívá anticipační charakter, tj. předvídá, jakým směrem by se mohl ubírat vývoj lidstva, jakých překvapení by se mohli naši potomci nadít. Nepřekvapí, že až na výjimky, které jsou produktem socialistického prostředí (např. Eduard Martin), se čeští autoři staví k budoucnosti lidstva velmi skepticky. Ve svých dílech používají často metodu extrapolace – přenesení současných jevů do budoucnosti a jejich zveličení do extrémní podoby. V posledních letech si však stále častěji můžeme klást otázku, zdali v současné SF jsou tato díla svými autory skutečně zamýšlena jako anticipační. Spíše se zdá, že mnozí autoři se ve svých dílech nesnaží předvídat možné stránky blízké či daleké budoucnosti, ale „pouze“ vystavět co nejbizarnější a pro čtenáře tedy co nejatraktivnější budoucí svět. Stále více děl se již nenechává svazovat již přece jen těsnými mantinely anticipace. K tomuto postupu autor sahá tehdy, potřebuje-li vytvořit svět od základů zcela odlišný, aby v něm sledoval průběh svého literárního pokusu, který však nemá vyznít jako varování lidstvu před negativním směřováním jeho vývoje. Autor zde zkoumá otázky subtilnější (např. geneze víry v Novotného Ramaxu), k nimž mnohdy ani nepotřebuje přítomnost lidských hrdinů (např. Na pomezí Eternaalu Vilmy Kadlečkové).

Podle **obecného charakteru ústředního tématu** lze SF rozdělit na část **technologickou** (někdy také označovanou jako hard SF), vycházející z verneovského pojetí SF, a část **společensko-psychologickou**, jejímž archetypem je tvorba H. G. Wellse. V poslední čtvrtině 20. století však toto rozlišení poněkud ztrácí smysl, neboť technologickou SF dnes prakticky neznáme. Je to takový

typ literatury, v němž hrdinové fungují pouze jako „přívěsky strojů“. Postavy těchto děl slouží pouze k demonstraci veškerých možností zobrazované techniky, záměrem tvůrce díla je seznámení čtenáře s autorem zkonstruovanými převratnými vynálezy a objevy, s jejich podstatou a funkcí. Literární díla tohoto typu se v naší SF od 60. let nevyskytují. Naši autoři se naopak věnují pracím, jejichž tematickým centrem není technika, ale člověk a lidský rozměr simulované skutečnosti, přičemž autorský postoj k lidskému hrdinovi je většinou (typicky česky) laskavě humanistický. Čapkův vliv je zřejmě jednou z konstant naší SF tvorby. Julij Kagarlickij uvedené dva typy SF odlišuje na příkladu mezi hvězdného putování lidské posádky, oblíbeného tématu SF všech dob. Technologická SF spatřuje smysl kosmické cesty v cestě samé, v technických aspektech a zajímavostech letu, přičemž skutečný cíl cesty je tu druhotný. Společensko-psychologická SF považuje cíl cesty, dosažení vzdálené planety, za primární smysl díla a samotnou cestu chápe pouze jako prostředek k jeho dosažení – dílo se zabývá především vztahem mezi cílem kosmické pouti a jeho atributy a hrdiny, kteří cestu absolvovali⁷. Technika ve společensko-psychologické SF slouží jen jako prostředek k vytváření situací, v nichž je hrdina sledován, přičemž však nesmí být pouze mrtvou kulisou, ale musí být funkčně zapojena do struktury díla.

Další možnost členění SF je skryta v neffovském „něco je jinak“ čili **charakteru simulace skutečnosti**. Ono „něco“ může být samozřejmě dvojího, vlastně trojího charakteru – buď je simulován (tedy „je jinak“) hrdina díla, nebo zvolené prostředí, nebo obě tyto základní složky „literárního pokusu“. První varianta představuje reálného hrdinu v ireálném prostředí, jinak řečeno běžného současného či minulého člověka (nebo člověka budoucího, který se ale podle autorů SF nebude od současného příliš lišit) v modifikovaném světě. Tento modifikovaný svět však ne-

7 Kagarlickij, J. J.: *Fantastika, utopie, antiutopie*, Praha 1982, s. 151–152.

musí představovat jen např. cizí planeta, lidstvo daleké budoucnosti, vesmírná loď či dystopicky viděný svět po nějaké katastrofě, jak píše drtivá většina českých autorů. Modifikace se může týkat třeba jen malé části nám známé reality (např. nový vynález, objev), která již navozuje požadované „laboratorní pokusné podmínky“. Takový postup známe např. z děl Nesvadbových (Hledám za manžela muže – zde však autor též buduje celé dystopické světy), Hlavičkových (např. povídky Panelfixn, Solitér) atd. Je zřejmé, že nepatrně modifikovaná realita bude též podtrhovat spíše mainstreamový charakter SF. Druhá varianta je opakem první – modifikovaný hrdina (např. člověk z budoucnosti) nebo zcela ireálný hrdina (např. mimozemšťan) se pohybuje v reálném světě. Tady se jedná zejména o návštěvy mimozemšťanů na Zemi a jejich kontakt s lidmi (Volného Požár u zlatých labutí) anebo o vědomý či bezděčný příchod cestovatele v čase do naší současnosti (Datum narození nula Ludmily Freiové či povídka Jana Hlavičky Jak tenkrát bude lákat čas). Je nasnadě, že vedle těchto dvou variant musí existovat ještě varianta třetí – totiž „všechno je jinak“ čili příběh jiného než lidského hrdiny v jiném než reálném prostředí. To je třeba případ románu Vilmy Kadlečkové Na pomezí Eternaalu, kde nikdo z hlavních hrdinů není člověk (i když někteří se svým způsobem lidem blíží) a celý děj se odehrává v daleké budoucnosti na vzdálené planetě. Přesto je v díle lidský rozměr obsažen, a to velmi výrazně. Čtenář neustále porovnává sebe sama, své myšlení, jednání atd. se zobrazenými hrdiny, jejichž prostřednictvím autorka zvýrazňuje určité lidské formy chování a kteří tak slouží (být sami „nelidští“) k přesnějšímu poznání člověka. Nic nevádí, že se Kadlečková snaží vytvořit svět s autonomní logikou, která se od naší logiky liší. Naopak. Modifikace světa a hrdinů dává možnosti k soustředění pozornosti na přesně zvolené momenty lidské psychiky a povahy.

Takto by mohla vypadat synchronní typologie SF. Je samozřejmé, že by bylo možno přidat ještě další hlediska, ta by však bezpochyby směřovala již jen k hlubšímu precizování obsahových charakteristik. V kontextu české SF bychom za významné mohli považovat ještě hledisko **humornosti**.

Humor je jedním z důležitých rysů moderní české SF. Dokonce můžeme říci, že SF humorná či alespoň humoru využívající u nás v 80. letech převažuje. Humor se v české SF projevoval v několika různých formách. Pavel Kosatík hovoří o třech – o **prajednoduché „veselé“ SF**, o typu **zesměšňujícím antropocentrismus a lidský pohled na svět** a o typu **satiricko-kritickém a ironickém**⁸.

První typ (podle Kosatíka též označovaný termínem „**pseudočapkovská tradice**“⁹) je charakteristický vcelku konformním a komunálním, prvoplánovým humorem, který nemá jinou než oddechovou funkci. Pokud kdo osočoval SF z útěku od reality, v tomto případě by měl zřejmě pravdu. Takového humoru využívá např. Bohumil Nohejl v románu Hříšný Václav, ale také celá řada zejména povídkových prací. Vysloveně humoristická díla (v tom horším slova smyslu) se naší SF našťestí vyhýbala. Že to bylo jen dobře, potvrzuje např. Burkovcova Gorby fiction z roku 1991, která představuje skutečně primitivní formu toho nejjednoduššího, nejprvoplánovějšího a polistopadově konformně populistického humoru.

Mnozí autoři si uvědomovali, že bezzubý humor tohoto druhu by vedl k degeneraci SF. Otočili se tedy zády k prvoplánovým legráckám a začali využívat mnohem adresnějších humoristických postupů. V dílech Neffových, Veisových, Kramerových či Szalaiových je pracováno s **ironií** i **sebeironií**, která uzemňuje jakékoli myšlenky o člověku jako pánu tvorstva či vesmíru, s **absurditou**, která odkrývá všechny nectné vlastnosti člověka i celého lid-

8 Kosatík, P.: Humor a science fiction: oheň a voda? Iniciály, 1992, č. 30, s. 24.

9 Tamtéž.

ského společenství, ba dokonce i s cynickým výsměchem a šířajícím sarkasmem.

Proti konkrétnímu společenskému prostředí normalizační totality byl namířen třetí typ humoru v české SF, typ **satiriko-kritický, ironický**. Jeho představiteli byli zejména Jan Hlavička a Ivan Kmínek, vbrzku se přidal František Novotný a po revoluci románem Kontakt Rudolf Kylián. Díla osnovaná na humoristickém základě tohoto typu patří k tomu nejlepšímu, co se v naší SF od poloviny 70. let objevilo. I tito autoři využívali absurdních rysů dobové společnosti, ironizovali její stereotypy, satiricky se snažili postihnout podstatu nelidského systému. Jejich humor byl nezřídka velice hořký, prostoupený melancholií a skepsí a tvarovaný do podoby někdy až cynického úsměšku. Problematika humoru a jeho různých forem objevujících se v české SF 70. a 80. let by si jistě zasloužila podrobnější prostudování, tato práce však pro ně neskýtá dostatek prostoru.

22 Jak již bylo uvedeno, SF je charakterizována především svou obsahovou stránkou, svými typickými motivy a tématy. V této oblasti ovšem těžko nalezneme nějaký systém, a proto bude mít **tematické vymezení SF** spíše podobu výčtu.

Česká SF zkoumaného období má výhradně společensko-psychologický charakter. Její myšlenkovou základnou a jakýmsi **společným základním tématem** je tedy **člověk**, jeho **psychické a sociální charakteristiky**, jeho místo v životě, ve světě, ve vesmíru. Toto obecné téma je v konkrétních pracích realizováno prostřednictvím konkrétních témat vědeckofantastické povahy. Současná česká SF se pohybuje uvnitř několika tematických okruhů, které jsou propojeny právě svým zájmem o člověka.

Prvním tematickým okruhem by tedy mohla být **lidská psychologie v užším slova smyslu**. Téma lidské psychiky a její především společenské podmíněnosti se často objevuje zejména v pracích Josefa Nesvadby (Minehava podruhé, Rozštěpená Karla aj.), deformace lidské psychiky v nesvobodné a pokřivené společnosti

sledujeme zejména u Hlavičky, Kmínka a Kyliána, některé texty jdou po Orwellově vzoru až k tématu manipulace lidskou psychikou technickými nebo propagandistickými prostředky a vytvoření „šťastné“ centrálně řízené společnosti (Kmínek – Utopie, nejlepší verze, Řezníček – Společenská blaha, Freiová – kvařanský cyklus). Témata psychologická jdou ruku v ruce s tématy **společenskými a sociologickými**. Zmíněné pokusy o vybudování „šťastných“ společností již nesetrvávají u témat individuálních psychik, ale směřují k poznání psychiky společenské, kolektivní. Společnost, její duševní život a vztahy mezi jejími členy, to je další z frekventovaných tematických okruhů. Stal se např. základem pro SF díla Vladimíra Párala. Velmi specifický společensko-psychologický fenomén víry a náboženství, resp. pozici člověka jako tvůrce nového (byť umělého) života zpracoval zejména v románu Ramax František Novotný. Spisovatelé se větší snázili postihnout společnost v její komplexnosti či alespoň podstatě. Společnosti konstruované a zobrazované našimi autory skýtají neradostný, až děsivý pohled, ať už se jedná o československou společnost normalizační (často též popisovanou prostřednictvím alegorií), či o vize společností budoucích. Jejich základem je totiž téměř vždy společenská nerovnoprávnost, někdy zjevná, někdy umně kamuflovaná zdánlivým rovnostářstvím, pod jehož fasádou však bují kastovníctví ve velmi krutých podobách. Obrazy společenských systémů došly až do extrémních nelidských podob např. v dílech Josefa Pecinovského a Martina Harníčka, jejichž práce zobrazovaly téma odlidštění společnosti za použití nezřídka velmi děsivých motivů. Význačným tématem bylo zobrazení společnosti ve stadiu hlubokého rozkladu provázeného zločinností, individualismem, bojem o holý život či společnosti, kde násilí je vlastně všední záležitostí. Toto téma se realizovalo buď prostřednictvím dobrodružné SF osnované na dynamické fabuli (romány J. Pecinovského), nebo jako dystopické vize, tedy motivicky šokující,

intenzivní obrazy nelidské společnosti opustivší poslední zbytky humanismu (Pecinovský, Harníček, Poláček aj.).

Dystopičnost je vůbec velmi častým rysem současné SF tvorby. Díla tohoto typu mají poměrně ustálený okruh motivů: odlidštěná společnost v pochmurném městském prostředí fungující na jediné společenské normě – „právu silnějšího“, téměř naprostá nepřítomnost přírodního prostředí, tíživá atmosféra „megalopolické džungle“. Dystopii lze považovat za zvlášť vyhocenou formu antiutopie. Antiutopie je vlastně opozicí utopie, klasického žánru SF. Přestože se pojem utopie někdy považuje za ekvivalent pojmu SF, resp. sci-fi, domnívám se, že toto chápání je nesprávné, byť pochopitelné. Utopie je zvláštním žánrem (obsahovým a formálním celkem), který se realizuje pouze v oblasti SF. Má velmi specifické rysy obsahové i formální – představuje vždy průřez určitou a podle mínění autora ideální společností. Realizuje se vysoce statickou (a proto dnes neatraktivní) formou; hrdinové (nejčastěji dvojice: průvodce a jeho host) procházejí jednotlivými částmi utopického společenství a průvodce seznámuje prováděného se strukturou společnosti, rozdělením funkcí atd. Utopie zobrazuje ideální stát, antiutopie samozřejmě jeho opak, přičemž logika pojmů vyžaduje, aby antiutopie zachovávala stejné formální rysy. Dystopie se již touto statickou formou nerealizuje, ba naopak velmi často používá postupů značně dynamických, např. fabulace v duchu dobrodružné prózy.

Psychické i sociální deformace zobrazované v dílech SF měly svůj reálný základ v předlistopadové společnosti, která jim dávala dostatek materiálu k extrapolacím. Tato společnost dala vzniknout také dalšímu okruhu témat – tematické **ekologické**. Zájem o ekologii sice nebyl specifickou vlastností české SF – ekologie byla (a je) tématem celosvětovým –, specifická je však realizace této tematiky v našich podmínkách. Dvojitvárnost, kterou směrem k ekologické problematice uplatňoval komunistický režim, vedla k otřesnému stavu životního prostředí v naší zemi. Re-

akcí na katastrofální ekologickou situaci byl v literatuře vznik motivicky děsivého biopunku extrapolujícího dobové tendence ve vývoji životního prostředí do hrůzu nahánějící podoby (povídky Evy Hauserové).

Témata psychologická, společenská a ekologická si velká část české předlistopadové SF vybírala s naprosto jednoznačným úmyslem využít je ke kritice stávající společnosti. SF tak v době ideologického útlaku a všudypřítomné cenzury suplovala společensko-kritickou literaturu (či spíše publicistiku), která v demokratických zemích pojmenováváním problémových jevů plní funkci společenskopolitického regulátoru. To však u nás v letech normalizace naprosto nebylo možné. Kdo chtěl vyslovit své deprimující pocity z neutěšeného stavu společnosti, nemohl zvolit přímou cestu adresné kritiky, ale byl nucen ubírat se „oklikou“. Jednou z těchto „oklik“ (a velmi využívanou) byla právě SF. Alegoričnost a dvojsmyslnost se postupně staly charakteristickým rysem množství děl SF v naší zemi. Pro svou výpovědní sílu se tento způsob vyslovení se k aktuálnímu stavu Československa objevil i tam, kde alegoričnost nebyla nutná – v samizdatu. Podobenství totiž působí vždy silněji než popisný realismus, dokladem jsou např. romány Zbyňka Fišera alias Egona Bondyho.

Samozřejmě, že naše SF nezpracovávala jen témata tkvící svým základem v realitě české totality a soustředující se na její kritiku. Otvírala zcela přirozeně též témata jí více příslušející, avšak i ta často doplňovala o drobné výpady proti režimu. Nejtypičtějšími tématy této doby byly cesty časem a možnosti s nimi spjaté, cesty vesmírem a kosmická a mimozemská tematika vůbec, problematika umělých lidí – kyborgů a androidů akcentující etické aspekty, rozvoj vědy a zvláště téma vědecké a lidské odpovědnosti vůbec a ke konci 80. let též téma počítačového prostoru a jeho propojení se světem lidí.

O **chrononautickou** či **chronoklastickou SF** se pokusil bezmála každý autor, neboť toto téma skrývá velké možnosti pro atraktivní

výstavbu příběhu i pro vytváření komických situací. Přesun jedince v čase se všemi důsledky z toho plynoucími ovšem nebyl jen zdrojem komiky, ale objevil se i ve zcela seriózních zpracováních (např. v románu Ludmily Freiové Datum narození nula). Že se cesty časem staly speciální tematickou oblastí i uvnitř české SF, dosvědčuje také vznik literární soutěže zaměřené právě na tato díla. Pod názvem „O stříbřitělesklý halmochron“ ji pořádal plzeňský sci-fi klub Laser a její název byl odvozen od stroje času zkonstruovaného Ludovicem Rumpfbrechtem, literárním hrdinou povídek Jana Hlavičky.

Druhým „klasickým“ tematickým okruhem SF je oblast **kosmické SF**. Autoři tu využívají jednak tématu kosmických cest, dnes již uskutečňovaných bezvýhradně pomocí časoprostorových skoků, jednak tématu setkání s mimozemskými bytostmi. Ne všechny texty zůstávají jen u prvoplánového popisu a rozvedení nápadu, ve druhém plánu většinou opět nalézáme svědectví o člověku, jeho touhách, schopnostech a vlastnostech.

SF rovněž otvírá témata **etická**. Jedním z hlavních témat SF je odpovědnost člověka za své činy a jejich důsledky. Téměř každé dílo pracující s tímto tématem přímo či nepřímo zdůrazňuje podíl lidského faktoru na zobrazované, téměř vždy odstrašující situaci. Neustálé posilování vědomí odpovědnosti ve čtenářích SF je jedním z hlavních rysů této literatury. Zvláště výrazně bývá význam odpovědnosti demonstrován na příkladu etiky vědeckého výzkumu, na odpovědnosti vědce za své objevy a jejich třeba nepředpokládané důsledky. Takovým dílem je např. Veisova povídka Suetemorp. Etický podtext mají též díla, v nichž vystupují umělé lidi – androidi a kyborgové. Tyto práce jsou jakýmižsi zkouškami tolerance a vstřícnosti, schopnosti překonat vrozené lidské dispozice ke xenofobii. Např. Neff prostřednictvím takových děl vyslovuje své pochybnosti o zralosti lidstva k vytváření umělé inteligence a bytostí schopných uvědomění si sebe sama. Podobný hlas se nese i z prací Františka Novotného,

kteřé vyjadřují přesvědčení, že člověk jako tvůrce zatím není schopen zvládnout své „božské“ postavení, do něhož jej jím vytvořené bytosti logicky dosadí. Jakkoliv se tyto úvahy zdají neaktuální, jejich varování před lidskou malostí, zpozdilostí a primitivismem by nemělo být přeslechnuto.

Oblíbenou tematickou oblastí se také u nás v průběhu 80. let stala tematika **počítačová**, jež dala základ domácí kyberpunkové tvorbě. Zejména je tu literárně zpracovávána velmi sugestivní myšlenka propojení a prostoupení světa počítačové sítě a světa reálného, která má svůj reálný základ v existenci virtuální reality. Příval moderních technologií a dynamické změny životního stylu se tak promítly i do literatury SF.

V oblasti tzv. **volné fantastiky**, zejména v oblasti fantasy, která má u nás často podobu science fantasy, se od konce 80. let začal výrazně uplatňovat vliv postmoderních tendencí ve vnímání a chápání světa (spojování realismu a magie, zájem o iracionalitu, okultní jevy, novodobé mýty a tajemné souvislosti „všeho se vším“ existující mimo možnost poznání lidskými smysly a rozumem, stírání rozdílů mezi snem a skutečností). Základním tématem jakékoli fantasy je **boj dobra a zla**, tedy základní téma pohádek. Na rozdíl od nich však fantasy pojímá dobro a zlo jako dvě strany jedné mince, jako nerozlučný pár antagonistických veličin, které musejí ve vzájemném sporu koexistovat vedle sebe a zachovávat rovnováhu kladného a záporného principu v autorem vytvořeném světě. Motivy tajemství, magie, mystiky, esoterických nauk a „nadpřirozených“ jevů či schopností některých jedinců, které fantasy hojně využívá, jsou v současné kultuře stále frekventovanější; prostřednictvím těchto motivů dochází ke sblížování a prostupování fantasy a SF.

V závěru této kapitoly je třeba se ještě alespoň stručně zmínit o jednotlivých **žánrech**, jichž současná SF využívá. Jak již bylo řečeno, SF existuje nad kategorií žánru i druhu. Dá se tedy říci, že SF může teoreticky pokrývat vedle neliterárních uměleckých fo-

rem všechny literární druhy i žánry. Již letmý pohled na naši SF nám tento předpoklad plně potvrdí. SF je svou podstatou oblastí epickou, její těžiště tedy spočívá v literární epice. Díla označovaná jako SF však nalezneme i v dramatu a v lyrice. Je pravda, že současná česká SF (na rozdíl od předválečné) se na drama příliš neorientuje. Jediné **drama** s prvky SF – Podivuhodná událost v podivuhodné rodině – napsal Eduard Martin. Je to zřejmě důsledek konkurence filmu, který dává při realizaci dramatické látky vědeckofantastického typu přece jen větší možnosti (např. v oblasti trikové). Řada autorů sice využívá dramatické formy při koncipování svých děl, ale o skutečná (tj. k inscenování určená) dramata se tu nejedná. Jde o nečetné povídky, které mají formálně osvěžit povídkové sbírky. Jako příklad jmenujme povídku Františka Novotného Příspěvek do různého nebo povídku Evy Hauserové Adenin a Mikra. Místo klasického dramatu se tedy dnes setkáme spíše se scénářem – buď k rozhlasové hře (např. Ondřej Neff Velká solární) nebo k filmu (k našim nejlepším filmovým scenáristům v tomto směru patří Josef Nesvadba, Ota Hofman či Miloš Macourek).

Velmi překvapivě může působit tvrzení, že SF se objevuje také v **lyrice**. Nicméně je tomu tak, i když sama existence SF poezie je poněkud problematická. Jak již řečeno, SF je svou podstatou jevem epickým, charakterizovaným fantastickou (tedy fantazijně vytvořenou) motivickou výbavou. Protože lyrika též pracuje s fantazií, byť ne na vědeckém základě, rys fantastičnosti (jako jeden ze specifických rysů SF) se tu vlastně stírá. Epickou osnovu do lyrické poezie včlenit nelze, takže jediným styčným bodem jsou opět pouze SF motivy. SF lyrika se tedy, lapidárně řečeno, bude od ostatní lyriky odlišovat pouze tím, že místo o přírodě, ptactvu, krásách krajin či dívčích tvarů bude veršovat např. o neutronu v libeňském plynojemu, o ochočeném neutrinu a o dětech se dvěma hlavami jako báseň Karla Sýse Hrabě Cagliostro v protichemickém plášti vzor 87 vzpomíná na